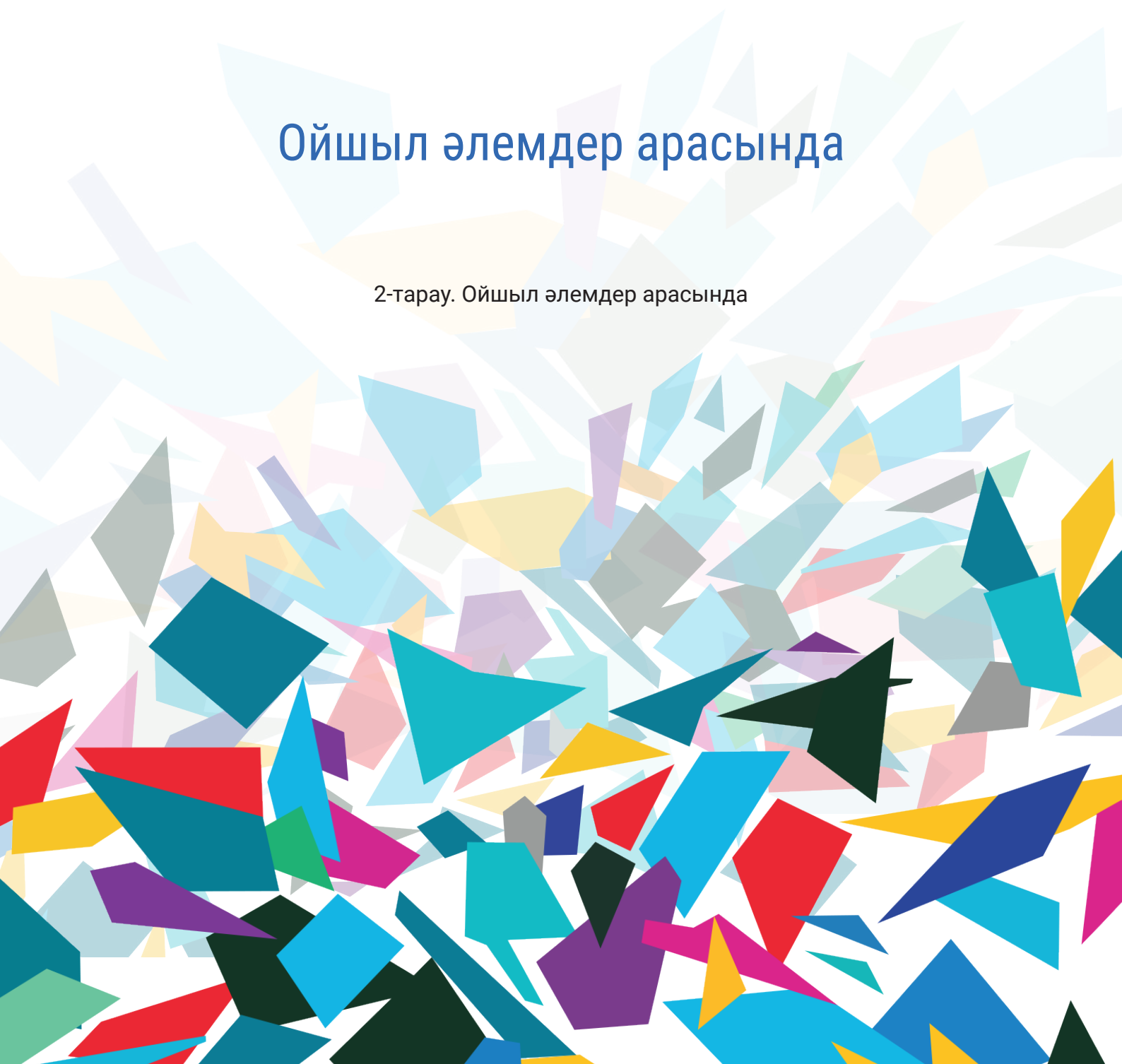

СЕМИОСФЕРА

Ойшыл әлемдер арасында

2-тарау. Ойшыл әлемдер арасында

Гёте бір кездері былай жазған еді:

Естисің «есалаң» һәм «қияли» деген сөзді,
Бірақ та, кіріптарлық құрсауынан шығып өзі,
Ойшылдың шебер миы уақыт ағымымен,
Жасап алады ойшылды өз қалауымен.

Осы бір мәселе ешқашан өзектілігін жойған емес. Керісінше, ғылым жолының әр басқан қадамы сайын өз тұжырымын өзгертіп, қайта жанданып жатыр. Алайда бұл жолда елеулі кедергі бар: жасайық деп жатқан интеллекттің не екенін көңіл көншітерліктей түсіндіре алмайтын боп тұрмыз. Осы тұста Андрей Белыйдың мемуарларында айтылған эпизод еріксіз ойға келеді. Оның әкесі – Мәскеу математика қоғамының төрағасы, профессор-математик Н.В. Бугаев – бірде ғылыми мәжіліс өткізген екен. Мәжілісте жан-жануарлардың интеллекті туралы баяндама оқылады. Андрейдің әкесі, төраға, референтті тоқтатып, интеллекттің не екенін біле ме деген сұрақ қояды. Сөйтсе референт оның не екенін білмейді екен. Сол кезде әкесі бірінші қатарда отырғандардан сұрай бастайды:

– Ал сіз? – Сіз ше?

Ешкім білмейді. Әкесі: «Егер интеллекттің не екенін ешкім білмесе, онда жан-жануарлардың интеллекті жайында сөз қозғап та қажеті жоқ. Мәжілісті жабық деп жариялаймын», – деп мәлімдеген екен.

Сипатталған оқиға осы ғасырдың басында болса да, одан бері бұл саладағы жағдай өзгерді деп айта алмаймыз. Мұның себебі интеллектуалдық қызметтің көбінесе адамның бірегей қабілеті ретінде қаралуында. Ал кез келген салыстырулардан тыс оқшау тұрған объект ғылым нысаны бола алмайды. Сөйтіп, міндет бірқатар «ойшыл нысандарды» анықтауға кеп тіреледі, ал олармен салыстыру интеллектуалдылықтың қандай да бір инвариантын белгілеуге мүмкіндік берер еді. Осы тұрғыда интеллектуалдық қабілетті айқындай келе, оның мынадай функцияларын бөліп көрсетуге болады:

- Қолда бар ақпаратты беру;
- Жаңа ақпарат жасау, яғни берілген алгоритмдер бойынша қолда бар мәтіндермен мағыналас емес, белгілі бір болжамсыздық дәрежесіне ие мәтіндерді жасау;
- Жадыда сақтау: ақпаратты (мәтіндерді) сақтау және жаңғырту қабілеті.

Адамзаттың мәдени тарихында жасаған семиотикалық жүйелерін зерделеу аталмыш функциялардың қандай да бір межеде семиотикалық объектілерге де тән екені туралы тосын тұжырымдарға әкелді. Егер коммуникативтік сипаттағы мәтіндерде ақпаратты беру функциясы басым болса, онда өнер тудырған көркем мәтіндерде жаңа хабарларды тудыру қабілеті алға шығады. Бұл ретте минималды жұмыс жасайтын семиотикалық құрылым жасанды жолмен оқшауландырылған бір тіл немесе сол тілдегі мәтін емес, өзара тәржімаланбайтын, бірақ тәржіма блогымен байланысатын тілдердің параллель жұбы болып табылады деп белгіленді. Мұндай механизм жаңа хабарларды тудырудың минималды ұяшығы болып табылады. Ол – мәдениет сияқты семиотикалық объектінің минималды бірлігі. Сөйтіп, мәдениет қосбірлікті және де бөлінбес-бірлікті минималды жұмыс жасайтын семиотикалық құрылым болып шығады. Мұндай тәсіл семиосфера ұғымын алға тартып, мәдениет семиотикасын зерттеудің маңызын айшықтай түсті.

Бір мезгілде осындай семиотикалық объектілерді «ойшыл құрылымдар» деп айқындауға болады, өйткені олар интеллекттің жоғарыда қалыптастырылған белгілеріне сай келеді. Олардың өз «жұмысы» үшін парасатты әңгімелесушіні және бастапқы мәтінді талап ететіні бізді абыржытпауы тиіс. Себебі қалыпты адами интеллект, егер ол туғаннан бастап сырттан келетін мәтіннен және қандай да бір диалогтан толықтай оқшау болса, қалыпты, бірақ іске қосылмаған машина болып қала береді ғой. Интеллект өздігінен қосыла алмайды. Оның жұмыс істеуі үшін басқа интеллект қажет. Семиотикалық механизмдердің биполярлық асимметриясына қатысты байқауларды бас миының үлкен жартышарының функционалдық асимметриясына қатысты зерттеулермен салыстыруға болады. Жеке ойлау аппаратында функциясы жағынан мәдениеттің семиотикалық механизмдеріне ұқсас болуы жаңа ғылыми перспективаларға

жол ашты. Гуманитарлық семиотика мен нейрофизиологияның қарым-қатынасы туралы мәселе көптеген жандар үшін тосын жайт болды, бірақ бұл проблеманың дұшпандарын «мисыз лингвистиканың» қорғаушылары деп атаған кемеңгер лингвист Р.О. Якобсонның қызу қолдауына ие болған еді.

Ал «ойшыл» семиотикалық құрылымдар үшін басқа ойшыл құрылымнан алғашқы қозғаушы күшті алу, ал мәтін-тудырушы механизмдер үшін іске қосу механизмі ретінде сырттан қандай да бір мәтінді алу қажеттілігі туралы мәселе, бір жағынан, автокаталитикалық деп аталатын реакциялар туралы, яғни соңғы өнімді алу үшін соңғы нәтиже реакцияның басында қандай да мөлшерде қатысуы қажет болатын реакциялар туралы еске түсіруге мәжбүр етеді. Екінші жағынан, бұл мәселенің мәдениеттің «басы» мен өмірдің «басы» деген шешімін таппаған проблемамен ұқсастығы бар. Семиотикалық нысандардың біз бөліп көрсеткен үш функциясына сәйкес баяндауды да үш бөлімге бөлмекпіз.

Біріншісінде конвенционалдық және икондық тілдер ретінде өзара тәржімаланбайтын және бір-бірін бір уақытта проекциялайтын тілдердің өзара шиеленісу нәтижесінде мағына тудыру механизмі қарастырылады. Бұған жаңа хабарды әзірлеудің минималды актісі сәйкес келеді.

Екінші бөлім семиосфераға – мәдениеттің шекараларын толтыратын және жекелеген семиотикалық құрылымдардың жұмыс шарты әрі бір мезгілде олардың туындауы болып табылатын синхронды семиотикалық кеңістікке арналған. Егер бірінші бөлімнің ортасында мәтін тұрса, екінші бөлімде бұл орынды мәдениет алады.

Үшінші бөлім – жад, тереңдік диахрониясы және интеллектуалдық қызмет механизмді сияқты тарих мәселелеріне арналмақ. Мұнда негізгі мәселе – тарих семиотикасы.

Соңғы он жылдықтарда семиотика мен структурализм сынақтар кезеңін бастан кешірді. Шынында, бұл сынақтар әртүрлі сипатта болды. Кеңес Одағында олар қудалау мен идеологиялық айыптау кезеңін бастан кешіруге мәжбүр болды, ресми ғылымда бұл кезеңді үнсіз астыртын әрекет немесе ұятты шала-шарпы мойындау алмастырды. Батыста бұл ғылыми бағыттар моданың сынағына ұшырады. Оған деген құштарлық құлашын кеңге сермеп, ғылымның шегінен шығып кетті. Алайда бөгде жұрт үшін соншалық маңызды саналған қудалау да, мода да ғылыми идеялардың тағдырына шешуші ықпал жасамады. Мұнда шешуші сөз осы концепциялардың тереңдігіне тиесілі. Ғылыми идеялардың тереңдігі мен маңыздылығы:

- біріншіден, олардың осыған дейін бытыраңқы және түсініксіз болған деректерді түсіндіріп, түйістіру қабілетімен;
- екіншіден, әсіресе, шешуді талап ететін проблемаларды анықтау қабілетімен айқындалады.

Бұл екінші ерекшелігі болашақ ғылыми концепциялармен үйлесімділікті білдіреді. Демек, өзінің бастапқы күйін сақтай отырып, қарқынды өзгерістерді бастан кешіруге, қоршаған әлеммен бірге дамуға қабілетті идеялардың ғылымдағы өмірі ұзақ деген сөз. Қазір, семиотика туралы сөз қозғағанда оның үш түрлі аспектісін ойда ұстау қажет:

Бірінші аспектіде семиотика, Ф. Соссюр күні бұрын айтып кеткен ғылыми пән болып табылады. Бұл объектісі таңбалық қатынас саласы болып табылатын білім саласы.

Екінші аспектіде семиотика әртүрлі пәндерге енетін және объектінің табиғатымен емес, оны талдау тәсілімен айқындалған гуманитарлық ғылымдардың әдісі ретінде көрініс табады. Осы тұрғыда бір ғылыми объект семиотикалық тәсілге де, бейсемиотикалық тәсілге де жол береді. Бұған қатысты мысалдарды, әлбетте, лингвистика қамтамасыз ете алады.

Үшінші аспекті зерттеушінің ғылыми психологиясының өзіндік бір ерекшелігі, оның таным санасының жүйесі деп анықтаған дұрыс болар. Кинорежиссердің қоршаған әлемге тұтас пейзаждан жекелеген бөліктерді «қиып тастап» көз жұмып қарауға үйреніп қалғаны сияқты, зерттеуші-семиотик өзін қоршаған әлемді ондағы семиотикалық құрылымдарға жарық түсіру арқылы түрлендіруге бейім.

Аталмыш үш аспект бірігіп келіп семиотика саласын құрайды. Бізді қызықтырып отырған аспектіде Соссюрдің идеяларынан мыналарды бөлген абзал:

- тіл мен сөзді және
- синхрониямен диахронияны қарама-қарсы қойып салыстыру.

Тіл мен сөзді бөле отырып, сол арқылы:

- 1) әлеуметтікті жекеден;
- 2) маңыздыны қосалқыдан және кездейсоқтан ажыратамыз».

Осы алғышарттарға сүйене отырып, Соссюр сөйлеу актісінде де, лингвистика ғылымында да тілдің орны басым деп тұжырымдаған:

1. Тіл – сөйлеу қызметінің сан түрлі фактілеріндегі айқын құбылыс. Ол сөйлеу қызметінің әлеуметтік аспектісі, өздігінен тілді не жасай алмайтын, не өзгерте алмайтын жеке түрге қатысты сыртқы аспектісі болып есептеледі. Тіл ұжым мүшелері жасасқан өзіндік бір шарттың арқасында ғана өмір сүреді.

2. Тілдің сөзден артықшылығы дербес зерделеуге болатын затты құрайтындығында. Біз өлі тілдерде сөйлемейміз, бірақ біз олардың механизмін жақсы меңгере аламыз. Сөйлеу қызметінің басқа да элементтеріне келетін болсақ, тіл туралы ғылым оларсыз да өмір сүре алады. Бұған қоса, бұл ғылым осы өзге де элементтер оның объектісіне араласпаған жағдайда ғана мүмкін болады.

Соссюр жете әзірлеген және семиотикалық мағынаның бағытын ұзақ уақыт айқындаған жүйеде сөзді емес тілді, мәтіннің емес кодтың құрылымын зерттеуге басымдық берілгені айқын. Сөз және оның шектеулі артикулярлық міндеті – мәтін – лингвистті шикі материал, тілдік құрылымның манифестациясы ретінде ғана қызықтырады. Сөзде лайықты нәрсенің бәрі тілде бар. Мәтінде бар, бірақ кодта сәйкес емес элементтер мағынаның иесі бола алмайды. Бұған Соссюрдің мына бір маңызды мәлімдемесі сәйкес келеді: «Әу бастан тілдің тірегіне тұрып алу қажет және оны сөйлеу қызметінің басқа да көріністері үшін норма деп санау керек». Тілді норма ретінде қабылдау – оны тілдік қызмет үшін елеулі мен елеусізді анықтауда ғылыми зер салу нүктесі ету дегенді білдіреді. Әрине, тілде сәйкес емес нәрсенің бәрі хабарламаның құпия кілтін ашу кезінде «алынып тасталады». Дәл осы тұрғыда тіл туралы ғылымға сөйлеуді талдамай-ақ қойса да болады.

Бірақ бұл ғылыми ұстанымның артында тілдің функциясы жайлы кәдімгі көзқарастардың тұтас кешені тұр. Егер лингвист ғалымды тілдің мәтіннен алынатын құрылымы қызықтырса, онда кәдімгі ақпарат алушыны хабарламаның мазмұны қызықтырады. Екі жағдайда да мәтін өзінше бір құнды құбылыс ретінде емес, қойнауынан қызығушылық объектісі шығатын қаптама ретінде қызмет етеді. Алайда мәтіннің барлық өзгерістерінде инвариантты болып қала беретін кейбір мағынаны көз алдымызға елестетуге болады. Бұл мағынаны мәтінде жүзеге асырылатын мәтінге-дейінгі хабарлама ретінде қарастыруға болады. «Мағына – мәтін» моделі осындай жорамалдың негізінде құрылған. Бұл ретте мінсіз жағдайда ақпараттық мазмұн сапасы жағынан да, көлемі жағынан да өзгермейді деп топшыланады: алушы мәтінді қайта кодтайды да, бастапқы хабарламаны алады. Мәтін тағы да тек алушы қызығушылық танытқан хабарламаның «техникалық қаптамасы» ретінде қызмет етеді.

Семиотикалық механизмнің жұмысына қатысты мұндай көзқарастың артында оның мақсаты қандай да бір хабарламаны дәлме-дәл беру деген сенім тұр. Егер адресаттың алған хабарламасы оның жіберген хабарламасына толықтай сәйкес келсе, жүйе «жақсы» жұмыс жасайды және бұл мәтіндердің арасында айырмашылықтар бар болса, «нашар» жұмыс жасайды. Осы айырмашылықтар «қателіктер» ретінде белгіленеді, оларды болдырмау жолында құрылымның арнайы механизмдері жұмыс жасайды. Егер хабарламаны берудің барабарлығынан семиотикалық жүйелердің тиімділігін бағалаудың негізгі өлшемшартын көретін болсақ, онда барлық табиғи тілдік құрылымдардың айтарлықтай нашар орналасқанын мойындауға тура келеді. Біршама күрделі хабарламаның сөзсіз барабар қабылдануы үшін, іс жүзінде қол жеткізу мүмкін емес жағдайлар қажет. Ол үшін адресант пен адресаттың толықтай сәйкес кодтарды пайдалануы талап етіледі, яғни, іс жүзінде, олар семиотикалық тұрғыда қосарланған бір тұлға болуы тиіс, өйткені код хабарламаны шифрлеу – қайта шифрлеу қағидаларының екі өлшемді жинағын ғана қамтымайды, сондай-ақ көп өлшемді иерархияға да ие. Тіпті коммуникацияның екі қатысушысы да бір табиғи тілді пайдаланады деген пікір де кодтың барабарлығын қамтамасыз етпейді, себебі тағы да тілдік тәжірибенің тұтастығы, жад

көлемінің бірегейлігі талап етіледі. Ал бұған норма, тілдік референция және прагматика жайлы түсініктердің тұтастығын түйістірген абзал. Егер мәдени дәстүрдің ауанын және осы дәстүр ұжымның қандай да бір мүшесіне ашылатын даусыз даралықты қосатын болсақ, онда алушы мен қабылдаушының кодтары салыстырмалы деңгейде ғана сәйкес келетін болады. Бұдан бастапқы мәтін мен алынған мәтін барабарлығының салыстырмалылығы туындайды. Бұл тұрғыда, шынымен де, табиғи тіл өзіне жүктелген жұмысты нашар атқарып жатқан сияқты боп көрінуі мүмкін. Ал поэзияның тілі туралы айтудың қажеті де болмай қалады.

Осылайша, берілген хабарлама мен алынған хабарламаның дәлдігіне толық кепілдік беру үшін жасанды тіл және жад көлемі қатаң түрде шектелген, мәдени қоры семиотикалық тұлғадан толықтай сызып тасталған жасанды-қарапайым коммуниканттар қажет екені анық болады. Осындай жолмен жасалған механизм семиотикалық қажеттіліктердің шектелген тобына ғана қызмет көрсете алады. Табиғи тілдерге тән әмбебаптық бұл механизмге мүлдем жат болады. Осы жасанды модельді тап осындай тілдің үлгісі, оның тек жетілмегендігімен ғана өзгешеленетін идеалы – Табиғаттың «жөнсіз» жаратылысының табиғи нәтижесі деп есептеуге бола ма? Жасанды тілдер тап мұндай тілді емес, оның функцияларының бірін – хабарламаны дәлме-дәл беру қабілетін модельдейді, өйткені осы қабілетті іске асыруда кемеліне жеткен семиотикалық құрылымдар өздеріне тән табиғи күйде басқа құрылымдарға қызмет көрсету қабілетінен айырылады.

Бұл жағдайда әртүрлі трансформациялық операциялар кезінде сақталып қалатын инвариантты қалдық қана емес, сондай-ақ бұл ретте өзгеретін нәрсе де мағыналы болғандықтан, осы трансформациялар процесінде мәтін мағынасының артқанын байқауымыз мүмкін. Тағы бір ерекшелікті атап өткен абзал. Жасанды тілдерді пайдалану барысында мағынаны тілден бөліп аламыз. Күрделі мағына тудыру операцияларында тіл айтылатын мазмұнынан бөлінбейді. Бұл соңғы жағдайда бізде енді тілдегі хабарлама ғана болмайды, сонымен қоса тіл туралы, яғни қызығушылық оның тіліне ойысатын хабарлама болады.

Осындай жағдайда көптеген құбылыстар қарама-қайшылықта ойысады. Мәселен, хабарламаның тұрақтылығына бағытталған кезде тіл хабарламаның алдында болады және коммуникацияның екі қатысушысына да алдын ала беріледі деген факт табиғи болатыны соншалық, тіпті әдейілеп ескертілмейді де. Тіпті күрделі жағдайларда да алушы әуелі хабарламаның өзіне белгілі кодтардың қайсысымен шифрленіп тұрғанын қандай да бір сигналдар бойынша таниды, одан кейін бірден «оқуға» кіріседі.

Екінші жағдайда қарама-қайшы тәртіп болуы мүмкін: әуелі құжат беріледі, одан кейін барып оның тілі қайта құрылады. Мұндай тәртіп, әрине, қолымызға бізден алыс бір мәдениеттің қалдықтарын алатын болсақ, үйреншікті жайт болмақ. Беймәлім тілдердегі ауызша мәтіндер жайлы ғана емес, сондай-ақ функциясы мен мағынасын археологтың қайта құрастыруына тура келетін, мәнмәтіндерінен айырылған өнер және материалдық мәдениет ескерткіштері жайлы сөз етілуі мүмкін. Бұл жағдай өнер тарихында үйреншікті жайт, себебі кез келген жаңашыл көркем туынды аудиторияға беймәлім тілдегі, әлі қайта құрылуы тиіс және адресаттар меңгеруі қажет туынды болып табылады. Адресаттың мұндай «өз бетінше үйрену» мүмкіндігі үш жағдайға байланысты. Кез келген, тіпті дара тілде де барлығы бірдей дара бола бермейді: қайта құруға негіз ретінде қызмет ететін, коммуникацияның екі қатысушысы үшін де ортақ деңгейлердің болатыны сөзсіз. Бұл бір. Екіншіден, бұл «дара» жаңа мәтінде сақталған белгілі дәстүрде тұрғандығы. Үшіншіден, өнер тілі әртекті екені, сондай-ақ ол метатілдер мен жасанды тілдердің полюсынан алшақтау арқылы міндетті түрде рефлексия элементтерін, яғни метатілдік құрылымдарды қоса қамтиды. Еуропалық авангардтың тәжірибесі көркем тіл неғұрлым дара болса, тілге бағытталған және оның құрылымына қосылған авторлық рефлексия соғұрлым орын алатынын көрсетіп берді. Мәтін саналы түрде тіл сабағына айналады.

Сонымен, мәдениет кеңістігін толтыратын мәтіндердің шоғыры көз алдымызға полюстары, бір жағынан, жасанды тілдерді, екінші жағынан, көркем тілдерді жасайтын осьте орналасқан болып елестейді. Қалғандары біресе бір полюсқа, біресе басқа полюсқа тартылып, осьтің әртүрлі нүктелерінде орналасады. Бұл ретте осы оның полюстары нақты тілдерде жүзеге аспайтын абстракция екенін ескере кету керек: тым болмағанда, бастапқы синонимизмсіз және басқа да «поэтикалық» элементтерсіз жасанды тілдердің мүмкін болмайтыны сияқты, «таза» поэтизм бар тілдерде метатілдік процестерден қашып құтыла алмаймыз.

Тілдік тұрғыда бастапқы нүкте ретінде екі көзқарастың бірін таңдау мүмкіндігі маңызды салдарға әкеп соғады. Бір жағдайда ақпараттық көзқарас тілді өзгермейтін хабарламаларды беретін машина ретінде көрсетеді, ал поэтикалық тіл осы жүйенің жеке, жалпы алғанда, оғаш бұрышы ретінде көрініс табады. Одан қосымша шектеулері бар, сәйкесінше, тар ақпараттық сыйымдылығы бар жасанды тілді ғана көретін болады.

Мәтіннің үшінші функциясы – есте сақтау. Мәтін – жаңа мағыналарды тудырушы ғана емес, сондай-ақ мәдени жадтың жинақтаушысы. Оның өзінің алдыңғы мәнмәтіндері туралы есте сақтай алатын қабілеті бар. Онсыз тарихи ғылым мүмкін болмас еді, себебі өткен дәуірлердің мәдениеті бізге үзік-үзік болып жететіні сөзсіз. Егер мәтін қабылдаушының санасында қалай бар, солай ғана сақталса, онда өткен өмір бізге түсініксіз үзінділердің мозайкасы сияқты елестер еді. Бірақ қабылдаушы үшін мәтін – қашанда қайта құрылатын біртұтас мәннің метонимиясы, бейдискретті болмыстың дискретті таңбасы. Сол мәтін мағынаға ие болатын және белгілі бір жолмен құрамына бірігетін мәнмәтіндердің жиынтығын мәтіннің жады деп атауға болады. Оның өз айналасында жасайтын бұл мағыналық кеңістік аудиторияның санасында сақталып қалған мәдени жадпен белгілі бір байланысқа түседі. Нәтижесінде мәтін қайтадан семиотикалық өмірге ие болады.

Кез келген мәдениет, оған бейне бір метеорит жауыны тәрізді құлайтын кездейсоқ жекелеген мәтіндердің тарапынан ұдайы бастырмаланып қалады. Бұл жерде белгілі бір жүйелі дәстүрге қосылған, әйтеуір бір мәдениетке әсерін тигізетін мәтіндер жайында емес, ашуды келтіріп баса көктеп кіретін құбылыстар жайында сөз етіліп отыр. Бұлар басқа өркениеттердің кездейсоқ қалдықтары, уақыт пен кеңістік жағынан қиыр түкпірдегі бір мәдениеттен келген мәтіндер болуы мүмкін. Егер олардың өз жады болмағанда және айналасында белгілі бір семантикалық аура жасай алмағанда, осы баса көктеп кірген құбылыстардың барлығы негізгі мәдени процестен тыс мұражайдағы раритеттер болып қалар еді. Шын мәнінде, олар мәдениет динамикасын итермелейтін маңызды факторлар болып табылады. Бұл мәтіннің, құдды бірдей өсіп-өніп, пісіп жетілетін дән сияқты, бір орында қатып қалмайтынымен және өзіне тән болмысымен байланысты. Мәтіннің құрылымының ішкі жете анықсыздығы жаңа мәнмәтіндермен байланыс жасау арқылы өз динамикасы үшін қор жасайды.

Коммуникативтік жағдайлардың бірыңғай моделін жасау семиотикалық бағыттағы ғылымға елеулі үлес қосты және көптеген зерттеу жұмыстарында тілге тиек етілді. Алайда қалыптасқан көзқарастарды мәдениет саласына автоматты түрде ауыстыру бірқатар қиындықтарды тудырады.

Бізге әлі мәдениеттің бірыңғай механизмінде ақпарат берудің екі түрлі ұйымдасқан арнасы ретінде қарастыруға болатын көрнекі және ауызекі байланыстардың міндетті түрде болу керектігіне назар аударуға тура келеді.